

portok, amelyek ezeket a zavarokat a „zsidókérdés” következményeként interpretálják: ezt az interpretációt széles körben elfogadottá teszik, nyelvvel, világnézetté alakítják, és az antiszemita ideológiát az integrációs nehézségekkel küzdő csoportok politikai mozgósítására használják. A könyvben ezt a folyamatot a XIX. századi német és osztrák politikai antiszemitizmus kialakulásával illusztráltam. A történeti elemzések megmutatták, hogy ezekben a társadalmakban voltak olyan, modernizációs státusvesztéstől fenyegetett csoportok, amelyek nem tartoztak a nagy társadalmi politikai-kulturális „miliók” (konzervativizmus, liberalizmus, szociáldemokrácia, politikai katolicizmus – R. Lepsius) egyikéhez sem, ami kompenzálhatta volna a státusvesztés társadalmi következményeit. Ezért ezek a csoportok fogékonnyá váltak az antiszemita nacionalizmusra, amely legalább a „zsidó ideggel” szembeállítva a „nemzet”, azaz egy nagy kollektívum részévé tette őket. Enyedi szerint ez az analógia nem jó – hogy miért nem, nem egészen értem, hiszen a recenzió szövegében a történeti leírást megismétli. Hacsak persze azért nem, mert szerinte a „miliók” egzisztenciális kompenzációt is kínáltak a státusvesztéstől fenyegetett rétegeknek. Ez azonban nem így volt. A legjellemzőbb ellenpélda az osztrák: a felhasznált történeti munkák plasztikusan leírják, hogy a vizsgált időszakban a politikai miliókból való kimaradással fenyegető státusvesztés, és nem az esetleg azzal járó egzisztenciális hátrányok tereltek nagyobb csoportokat az antiszemita mozgalmak és pártok felé. Sőt a tényleges proletarizálódásból inkább a szociáldemokrata pártok profitáltak.

Az analógia érvényességénél lényegesebb kérdés azonban, hogy létezik-e a mai magyar társadalomban olyan integrációs nehézségekkel küszködő csoport, amely az antiszemita politika alapja lehet. A könyv erre a kérdésre azt a hangsúlyozottan hipotetikus választ adja, hogy a különféle kutatások eredményei arra mutatnak: van egy viszonylag nagy csoport a magyar társadalomban, amelyet egyszerre jellemez a nagy ideológiák elutasítása, a magas fokú anómia és frusztráció, valamint pártválasztásainak – ha egyáltalán van-

nak – gyors és radikális változtatása. Mindezek alapján ez a csoport a politizált antiszemitizmus hordozója is lehet. Enyedi szerint azonban nincsenek bizonyítékok arra, hogy az antiszemitizmus potenciális hordozójaként megjelölt csoport jelentős méretű és stabil lenne, és arra sem, hogy azonos lenne a vizsgálatok során leírt anomikus antiszemita csoportjával. Igaz van: minderre erős bizonyítékok valóban nincsenek. Azt azonban, hogy az első csoport elég jelentős (a választói népesség kb. 25 százalékára tehető), jó néhány felmérés alátámasztja – köztük a könyvben idézettek is (lásd 261–263. old.). A csoport stabilitása annyiban valóban kérdéses, hogy bár 1994 és 2002 között jelenléte folyamatosan kimutatható, nem biztos, hogy tagjai is ugyanazok – jöllehet bizonyos jelek (leginkább a társadalmi-demográfiai mutatókkal leírható összetétel) erre mutatnak. Ugyanez vonatkozik a két csoport azonosságára is: a könyv bemutatja a két csoport összetétele közötti hasonlóságot (lásd 263. old.), azaz azt, hogy mindkettőben egy viszonylag fiatal, város lakó, szakmunkás végzettségű és férfi többségű alcsoport van szignifikáns többségben, de a gondolatmenet végül is egy óvatossá fogalmazással zárul. Eszerint, bár nem alaptalan annak feltételezése, hogy az anomikus választók és az anomikus antiszemita csoportja nagyrészt ugyanazokból áll, „a feltételezés igazolásához mindenképp további vizsgálatokra van szükség” (265. old.). Addig is, amíg ezekre a kutatásokra sor kerül Enyedi szerint inkább azzal a kérdéssel kellene többet foglalkozni, hogyan sikerült a magyar jobboldalnak „politikailag integrálni azokat a radikális, nacionalista és antiszemita szavazókat, akik Európa-szerte a jobbközéppel szemben (is) határozzák meg magukat, és amennyiben részt vesznek a közéletben, azt saját pártok révén teszik” (128. old.). Ez tényleg fontos kérdése a magyar politikának – nem is annyira a „hogyan”, hanem inkább az, hogy a magyar jobboldalnak valóban sikerült-e az, ami a német keresztény pártoknak a második világháború utáni évtizedekben: fékezett habzásává alakítani a radikális jobboldalt. Kíváncsi vagyok, hogy az utóbbi év eseményeinek tükrében még mindig

biztos-e ennek az integrációnak a sikerében.

KOVÁCS ANDRÁS

Viszontválasz

A viszontválasz a vita terepe, ilyenkor a figyelem a fennmaradt nézetkülönbségekre szokott összpontosulni. Ezért fontos előjáróban leszögezni, hogy a vita tárgya a recenzens által is rendkívül magas színvonalúnak, módszertanilag is kiválónak gondolt mű. Kovács András terjedelmes válasza minden bizonnyal a könyvet nem ismerők számára is felvillantotta a kutatás legfőbb értékeit, és emellett több ponton osztotta a kritikámban megfogalmazott kételyeket. Azért így is maradt néhány.

Akadémiai doktori disszertációjának opponenseként azt írtam, hogy Kovács „kutatásainak mozgatórugója láthatóan inkább a valóság feltérképezése, mint a rivális fogalmi keretek versenyztetése”. Erre ő akkor szellemesen így válaszolt: „lehetne meditatálni azon: bírálat vagy inkább dicséret-e, ha egy társadalomkutatóról kiderül, hogy a valóság feltérképezésére törekszik.” Nos, utólag belegondolva, valahol mégiscsak azon múlik, hogyan vélekedünk a vitatott kérdések jelentős részéről, hogy mit tartunk a hipotézisek tesztelését, az ellentétes modellek valamelyikének egyértelmű megcáfolását előtérbe helyező kutatói stratégiáról.

Vegyük először is azt a kérdést, „milyen diszkurzív stratégiák jelentek meg az antiszemita közbeszéd legitimitásának megeremtésére”. Kovács András válasza tanúsága szerint e témával kapcsolatban kutatásának fő konklúziója az, hogy „az elemzett diskurzusok az egy fokkal radikálisabbaktól rendszerint elhatárolják magukat, az egy fokkal kevésbé radikálisakat pedig hivatkozási alapként használják fel”. Valóban, a radikálisok meg szokták találni az „átkontextualizálható” szimbólumokat, a köztisztviselőben álló személységek többféleképpen értelmezhető fordulatait, miközben meg szokták tagadni a közösséget a náluk is radikálisabbakkal. A paranormális jelenségek kutatói hivatkoznak a természetgyógyászokra, miközben nem szeretik, ha a mindenhol úrlényeket lá-

tókkal keverik össze őket. Ez a láncszerű összekapcsolódás, az empirikus racionalisták nagy bánatára, utat nyit a tudományosan nem igazolt jelenségek elfogadása előtt. Kovács könyvéből megtudjuk, hogy ez a logika alkalmazható a rendszerváltozás utáni magyar antiszemita közbeszéd terjedésére is. Ezt azonban valószínűleg átfogó empirikus kutatás nélkül is sejtettük. Továbbra is úgy gondolom, hogy a legitimációs stratégiákról többet mond például az, hogy az antiszemita főáram a szociális vagy a kulturális problémákhoz kapcsolva igyekszik-e nézeteit elfogadottabbakká tenni. Átengedi-e a Nyugatot ellenfeleinek, vagy érvelésében inkább valamilyen módon támaszkodik a magyar társadalom nyugati orientációjára? A témaválasztás persze a szerző joga, de ezen a vonalon haladva talán specifikusabb, kétéseles hipotéziseket lehetett volna próbának alávetni.

Kovács felrója nekem, hogy amit ő „diskurzusok láncolatának” nevez, azt én „koncentrikus körökként” értelmeztem. S bár kötetében ő is a centrum és a perem diskurzus-köréről beszél (81. old.), igaza van abban, hogy a koncentrikus körök kifejezés félrevezető lehet. Ugyanakkor Wittgensteinre és Ecóra hivatkozása számomra azt jelzi, hogy az általa használt fogalom további tisztázásra szorul. Eco tanulmánya az Örök Fasizmus jellemzőt gyűjti egybe, azt állítva, hogy ha a tulajdonságok jelentős része jellemző egy mozgalomra, akkor az kiérdemli a fasiszta címkét, bárhogy nevezze is magát. A fasizmust olyan „játéknak” írja le, amelyet sokféleképpen, sok néven játszanak szerte a világban, de az olvasónak azt tanácsolja, ismerje fel a sokféle álca mögött a lényegi azonosságot. Kovács András könyvének üzenete azonban éppen ellentétes ezzel, hiszen ő azt hangsúlyozza, hogy a trianonozó nacionalisták nem vehetők egy kalap alá a valódi antiszemitákkal, még ha sokan ezt teszik is a baloldalon.

Wittgenstein „family resemblance” fogalma valóban segíthet megérteni, hogyan kapcsolódhat a nem antiszemita is az antiszemita diskurzushoz. A fogalomból az következik, hogy közös sajátosságokkal nem rendelkező jelenségeket is egymáshoz tartozónak lá-

tunk, ha a tulajdonságaikat különböző arányokban vegyítő további jelenségekkel együtt kezeljük őket. Vagyis a nacionalista demokratákra hivatkozó antiszemiták léte összekapcsolja a lényegüket tekintve egymással semmilyen felületen nem érintkező nációkat és nemzeti demokratákat. A „family resemblance” általános kognitív-nyelvhatalmi jelenséget jelölő fogalma azonban kevésbé segít a konkrét kutatás rejtélyeinek megfejtésében (a könyvben Kovács nem is használja), mivel nem utal a Kovács által elemzett egymásra utalás-elhatárolódás dinamikára. Továbbá a wittgensteini gondolat feltételezi, hogy a jelenségek adott csoportjára van egy társadalmilag elfogadott címke. Például játéknak hívjuk a focit és a sakkot is. Márpedig a Kovács által vizsgált irányzatok csoportosításáról nincs társadalmi konszenzus.

A specifikusság az Achilles-sarka annak a gondolatmenetnek is, amely az antiszemitizmust egyaránt visszavezeti az előítéletességre, a politikai orientációkra és a csoportkonfliktusokra. Természetesen nem abban kételked(t)em, hogy mindegyik tényezőnek lehet szerepe. A hipotézisvizsgálás logikájának megfelelően azonban több információt vártam arról, hogy melyik tényező súlya mekkora. Mert ha például elfogadjuk is (anekdotikus bizonyítékok alapján), hogy Magyarországon léteznek hálózatszerűen szerveződő „etnikai zsidó” lobbik, komoly kételyeink maradhatnak afelől, hogy az antiszemitizmus oksági magyarázatában e lobbiknak mérvadó szerep jut-e. Kovács e témában megfogalmaz egy „kérdés” állítást, hogy tudniillik a politikai antiszemitizmus csak sajátos feltételek *együttes jelenléte* esetén alakul ki, egy ilyen állítást azonban nehéz szisztematikusan megmérteni, miután nincs meghatározva, hogy az egyes tényezők (például a csoportközi konfliktus) mekkora mértékű jelenlétét tekintsük elégségesnek.

A klaszterezéssel kapcsolatban Kovács válasza fontos információkat közöl, és újra kiderül, milyen alapos és aprólékos háttér munka áll a kötet mögött. Lényegi kifogásomat, a minőségi és mennyiségi különbségek összekeveredését illetően azonban nem hogy nem cáfolja, hanem reprodukálja a

könyvben megjelenő kettősséget. A kutatott jelenség egydimenzióssága mellett érvel, amikor azt írja, hogy „aki erősen hajlamos előítéletes sztereotipizálásra, az nagy valószínűséggel zsidóellenes érzelmeket is táplál, és hajlamos diszkrimináció elfogadására is”. Ezt alátámasztandó hivatkozik a három skála igen magas szintű korrelációjára. A dimenziók szétartását tételezi ugyanakkor, amikor (néhány sorral lejjebb) már azt állítja, hogy „aki esetleg elfogadja a zsidókról kialakult történelmi sztereotípiák némelyikét, [...] még nem biztos, hogy gyűlöli is a zsidókat”. Márpedig a sztereotípiaskála vagy együtt mozog a másik két skálával, vagy nem. Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor honnan a skálák közti szoros korreláció? Ha az előbbi, akkor mi szükség van a főkomponens-változó mellett klasztertagságon alapuló változóval is mérni az antiszemitizmus „fokát”? A klaszterelemzés bevetése ellen tehát továbbra is az a fő érvem, hogy az antiszemitizmus intenzitásának mérésére kevésbé alkalmas, mint a főkomponens-elemzés, a típusalkotásra való alkalmasságát pedig nem eléggé használja ki a szerző. A mellékérvem pedig az, hogy a klaszterek számának és tagságának meghatározása, minden kutatói igyekezet ellenére, önkényes mozzanatok sorát tartalmazza, hiszen az eredmény attól függ, melyik matematikai algoritmust alkalmazzuk a sok, egyformán alkalmas képlet közül. (Az egyes esetek közötti távolságok meghatározására vagy a klaszterek megkülönböztetésére létező alternatívák széles skálájáról lásd Brian S. Everitt – Sabine Landau – Morven Leese: *Cluster Analysis*. Oxford University Press, New York, 2001.)

Kovács válaszában rámutat néhány olyan jelenségre, amelyek szerinte azt jelzik, hogy az antiszemitizmus nem oka, hanem szimbóluma, kódja a táborválasztásnak. Az, hogy a latens antiszemiták között a baloldali pártok választói voltak szignifikáns többségben, valóban arról árulkodhat, hogy sokan tisztában vannak az antiszemitizmus politikai konnotációival. Az viszont, hogy hány MSZP-s antiszemita, vagy hány antiszemita MSZP-s van, szerintem irreleváns. Hiszen ezeknek az embereknek az attitűdjét sem a motivációs, sem a szimbólum-

elmélet nem írja le. A személyes zsidóellenes érülettől mentes politikai antiszemiták arányának növekedése utalhat a szimbólumelmélet növekvő érvényességére, ám jelezheti a racionalizálási stratégiák megváltozását is. Továbbá nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy továbbra is az antiszemiták kisebbsége tartozik ebbe a csoportba.

A pártpolitika és az antiszemizmus közötti összefüggések sejtésében Kovácsnak valószínűleg igaza van, azonban a válaszában hangsúlyozott tényezők (a pártok stabilitása, legitimitása) kevésbé meggyőzők. A magyar pártrendszer Kelet-Európa egyik legstabilabb pártrendszere, és bár a jelenlegi válság új tendenciákat jelez, az elmúlt közel két évtizedben élen jár-

tunk a pártok társadalmi elfogadottságát illetően is.

A történeti analógiával kapcsolatos ellenvetésem továbbra is él (és továbbra is egyszerű). Ausztriában, Olaszországban vagy Németországban a társadalom felosztható volt két csoportra: azokra, akik mindennapi életüket valamelyik társadalmi politikai-kulturális milió, szubkultúra, pillér, oszlop stb. keretei között élték, és azokra, akik nem. Magyarországon ilyen, a mindennapi életet szervező, gyermekkortól kezdve szocializáló és identitást adó, a társadalom túlnyomó többségét elérő szubkulturák nincsenek. Ezért Magyarország esetében „kimaradtakról” beszélni, és őket mint a társadalom egy speciális, veszélyeztetett alcsoportját megjelölni, kevésbé indokolt.

Végül pedig jobboldali integráción nem a radikálisok megszelídítését, hanem egységes választási platformba szervezését értettem. Ez az elmúlt évben sem kérdőjeleződött meg. A Fidesz teljesítménye e tekintetben felülmúlja a német jobboldalét, hiszen annak helyzetét jelentősen megkönnyítették a radikálisan radikálisellenes jogi keretek.

Ahogy a fentiek is jelzik, Kovács válasza nem győzött meg tökéletesen, a különbség, ami köztünk van, azonban inkább izlés- és hangsúlybeli, mint ténybeli. A kötet eredményeinek túlnyomó részét illetően pedig meggyőzésre eleve nem volt szükség.

ENYEDI ZSOLT